

BRINKENS MUSEUM
Juli 2020 Månadsbild

26.06.2020

Göran Strömfors

Trevlig sommar!

Brinkens museum är öppet 30 juni–8 augusti 2020, tisdag–lördag kl 13–18.

Välkommen - Tervetuloa - Welcome! Malax museiförening

I bildens bakgrund syns byggnader vid Brinkens museum.

Smörkärnan i mitten är försedd med vev och en tråhjulsmekanism som roterar kärnstaven. Smörkärnan till vänster är tillverkad av två karamellburkar. Sådana erhöles från handelsboden när de blev tomma. Burkarna har innehållit karameller i lösvikt. Sådana kärnor var förstås inte så allmänna, men ansågs duga vid fäbodstället.

Smörkärnan (*smörtjieno*)

Smörkärnan är ett redskap för beredning av smör av grädde. Den vanligaste och äldsta typen av smörkärnor kallas **stöt-kärnor** eller **stavkärnor**. Denna typ av smörkärnor har i århundraden använts för att kärna smör. Stöt-kärnor har också funnits i de flesta gårdar i Malax så länge man kärnade smör hemma i gården för eget bruk eller till salu.

Stöt-kärnorna är vanligtvis laggade träkärl och tillverkade av kvistfritt granvirke. Furuvirke användes inte eftersom det kunde ge en bismak av kåda och terpentintill grädden och smöret. En av stavarna (*kimbarna*) i kärnan är förlängd och utformad som ett lyft- och bärhandtag.

Till stöt-kärnan hör ett trälock med hål för en rund trästav. Staven, som kallas **kärnstav** eller **törel**, har i ena ändan ett korsformigt trästycke med hål. På malaxdialekt heter staven *turuli*.

Lördagar var i regel den dag när grädde kärnades till smör. Grädden fick man från den dagliga separeringen av grädde från helmjolk i separatorn (*skuumari*). Tidigare skummades grädden för hand

från den helmjolk som silats och lagrats i stora långsmala trätråg på hyllor i gårdens mjölkbod.^{1 2} Man silade också fil i stora träfilbunkar. När filen *löcknat* skummades grädden av filen och lades i smörkärnan.

Grädden sparades under veckan i en större bytta eller i smörkärnan där den snabbt surnade. Förr kärnade man nämligen endast syrat smör och saltade det kraftigt.

När smörkärnan fyllts till en tredjedel med tjock grädde stöttes grädden hårt med kärnstaven tills grädden så småningom övergick till smörklumpar fyllda med kärnmjolk. Att kärna smör i en stöt-kärna var ett mödosamt och tidsdrygt arbete. Mjölakens och gräddens kvalitet var avgörande för kärningstiden.

Blev det inget smör efter flera timmars stötande kunde man misstänka att **smörlyckan** stulits av någon illvillig granne. Förr var man därför mycket rädd om sina smörkärnor och lånade ogärna ut dem. Gårdens smörlycka kunde skyddas genom att skära in sjuhörningen eller sex-tonhörningen, två beprövade skyddstecken, i kärnans botten.

I Malax visste man också hur gårdens smörlycka skulle skyddas:³

”För att få smörlycka skall man göra kärnstafven af en gran, som växer i en myrstack, och om man hittar en hästkosöm, slå denna i nedre änden af stafven. Godt är ock att lägga en silfverslant i kärnan.”

Det saltade smöret packades i en laggad träbytta gjord av virke som inte gav någon bismak till smöret. Smörbyttorna var försedda med lock och en pinnregel vid ena örat.

Smörkärningen underlättades när **vev-kärnorna** så småningom började ersätta stöt-kärnorna i slutet av 1800-talet.

Bilderna visar ett urval av de smörkärnor som finns vid Brinkens museum.

Håkan Genberg

Källor:

Bringeus, Nils-Arvid. *Arbete och redskap*. Stockholm 1988.
Hagback, Siri. *Meddelande till Håkan Genberg* 18.5.2020.
Rosenholm, Gunnar. *Solf sockens historia II*. Vasa 1965.
Fäbodliv i Malax. Gruppen Aktiv närkultur. Redaktör Göran Strömfors. Vasa 1987.

¹ Se Månadens bild *Separatorn* i juli 2013.

² Se Månadens bild *Mjölksilen* i april 2018.

³ *Skrock och vidskepelse bland Malaks allmog. Anteckningar af Johannes Klockars gjorda i Malaks under åren 1887–1889*. Dokumentet finns på museiföreningens hemsida under rubriken: "Dokument ur vårt arkiv".

Smörkärna med tillhörande kärnstav.

Smörkärna med gräddbehållare av glas (ca 2 liter), lock av aluminium, vevmekanism av gjutjärn, vev och visp av trä.

Vevkärna. Den vevdrivna horisontella axeln inne i kärnan är försedd med perforerade "vingar".

Alla kärnor på sidan finns vid Brinkens museum.

Personbilderna är ur släkten Svenn-Svenns album.

BRINKENS MUSEUM Maj 2020 Månadsbild

Fotoalbumet

I slutet på 1800-talet blev det mycket populärt att besöka en fotoateljé för att låta fotografera sig själv eller tillsammans med släktingar och vänner. Av fotografen fick man då rådet att vara alldeles stilla och att inte le eller skratta under fotograferingen. Att fotografens råd följdes ser man på de flesta gamla ateljéfotografier.

Malaxborna for vanligtvis till en fotoateljé i Vasa. Omkring 1920 öppnade malaxfotografen **Ida Malmberg** en fotoateljé i Åminne och blev sedan flitigt anlitad i många årtionden.

De flesta beställde mer än ett fotografi för att sedan kunna dela med sig till släkt och vänner. Fotografierna samlade man gärna i personliga fotoalbum. Ett fotografi av albumets ägare hittar man vanligtvis på den första sidan i ett gammalt album. De tidiga fotoalbumen är ofta mycket vackert utformade.

Äldre fotografier som är tagna i en fotoateljé är fastklistrade på en hård och tjock pappkartong med fotoateljéns namn och hemort tryckta i nedre kanten. Även på kartongens baksida finns ofta fotografens namn, adress och andra uppgifter.

De två klassiska gamla bildformaten var **visitkortsformatet** 2,5 x 4 tum (64 x 104 mm) och **kabinetskortsformatet** 6,5 x 4,5 tum (165 x 114 mm). Dessa bildformat återfinns i nästan alla gamla album, som också har färdiga urtag för 1–4 fotografier på varje sida för de två bildformaten.

Redan tidigt på 1900-talet började enkla lådkameror för rullfilm komma ut på marknaden. De första lådkamerorna sak-

nade både inställningsmöjlighet och blyxtlampa, men de blev ändå oerhört populära bland alla amatörfotografer. Bildformatet var vanligen 6 x 9 cm. Fotografierna behövde inte längre klistras på en tjock kartong utan kunde klistras direkt på fotoalbumens sidor. Fotoalbumen fick även ett enklare utförande, blev tunnare och rymde ändå fler fotografier än de gamla albumen med tjocka kartongfotografier.

Nu för tiden när snart sagt alla är utrustade med en digital kamera i någon form, och även i stor utsträckning förvarar sina bilder digitalt, håller kanske det traditionella fotoalbumet på att försvinna. Men vi är ändå många som skapar och designar den nya tidens fotoalbum, nämligen **fotoböcker**. I dessa moderna fotoalbum lägger vi in våra digitala bilder och texter med hjälp av dataprogram och beställer sedan fotoboken i pappersformat.

Håkan Genberg

Ett fotoalbum från tidigt 1900-tal som har funnits i släkten Svenn-Svenns i Malax. De flesta personer i detta album är identifierade och namnen är antecknade med blyerts på albumsidorna.

Fotoalbum från början av 1930-talet i ett enklare utförande än de äldre amerikanska albumen. Albumet innehåller svartvita amatörfotografier från åren 1933–1939. Albumets ägare har skrivit sitt flicknamn på insidan av albumet

Fotoalbum i Malax museiförenings arkiv. Till detta fotoalbum hör en särskild ställning med en låda undertill för lösa fotografier. **Bengt Malmberg** donerade albumet till museiföreningen 2014. Albumet kommer från Bengts farfar **Johannes** i Pärigränden i Övermalax. De flesta fotografierna i albumet är från fotoateljéer i Michigan, USA. Det är därför sannolikt att det är Johannes bror, amerikae migranten **Erik Malmberg** (1879–1908), som emigrerade till USA 1899, som är albumets första ägare.

Mattias Johan-Eriksson Lång (1871–1904) har ägt detta album. Han köpte det antagligen under de 11 år han vistades i Kalifornien. Han återvände till Malax två år innan sin död. Albumet innehåller fotografier från hans tid i USA och av släktingar i Yttermalax.

Kaffekvarnen (*Kafikvääne*)

De fyra cylindriska kaffekvarnarna t.v. på bilden, som finns i Brinkens museum, är en kvarntyp som tillverkades av företaget Peugeot åren 1876–1934. Den andra plåtkaffekvarnen från höger på bild är sannolikt också en Peugeot-kvarn, tillverkad 1870–1878. Exklusiva krydd- och kaffekvarnar tillverkas än idag av Peugeot, som år 1891 byggde företagets första automobil. – Kaffekvarnen längst t.h. på bild är en modell som tillverkades åren 1925–1935 av det tyska företaget Zassenhaus, som ännu tillverkar fina handvevade kaffe- och kryddkvarnar.

Zassenhaus kaffekvarnmärke.

Siri Hagbacks gamla kaffekvarn kan eventuellt vara från slutet av 1800-talet. Möjligen är kvarnen smidd av en händig bysmed och ihopspikad av en snickare. Det var inte helt ovanligt med hemmagjorda kvarnar den här tiden. Bokstäverna J. K. som är stämplade på kvarnveven kan vara smedens signatur.

GAMLA KAFFEKVARNAR har nu i likhet med många andra gamla hushållsredskap blivit museiföremål och populära samlarobjekt.

Ännu på 1950-talet var det vanligt att omalda kaffebönor såldes i lösvikt i butikerna. Men kaffebönorna var den tiden fabriksrostade och man behövde därför inte längre rosta (bränna) bönorna i husets **kaffebrännare** (*kafibrennar*) efter inköpet. Det var man var tvungen att göra i början på 1900-talet.¹

Varje gång kaffe skulle kokas togs husets kaffekvarn fram och en handfull rostade kaffebönor hälldes i kvarnens tratt för att malas för hand. Den angenäma doften från det nymalda kaffet spreds i hela huset.

Kaffekvarnar och kaffemortlar fanns redan i mitten på 1700-talet. Den tiden började kaffe drickas i välbärgade familjer i städerna. På landsbygden tog kaffedrickandet ordentlig fart först i mitten av 1800-talet.

De klassiska kaffekvarnarna är lådformade och gjorda av trä eller stålplåt och med kvarnverk av metall. De har handvev och en öppningsbar tratt i vilken de rostade kaffebönorna ska hällas. I en utdragbar låda längst ner på kvarnen samlas det malda kaffet. De gamla kaffekvarnarna har vanligtvis en mekanism med vilken grovleken på det malda kaffet kan ställas in.

Cylinderformiga kaffekvarnar är äldre än de lådformiga. Båda kvarntyperna finns representerade i Brinkens museum. I museet finns också en kaffekvarn med överdel av glas och med löstagbar glasbehållare för det malda kaffet. Väggekaffekvarnar med porslinsbehållare för kaffebönor och lätt löstagbara glasbehållare för det malda kaffet är vanligtvis från 1930-talet.

Att krossa kaffebönorna i en kaffemortel eller i ett trätråg med tillhörande trätrissa och handtag var en vanlig metod redan på 1700-talet.

Många butiker skaffade så småningom en stor mekanisk eller elektriskt driven kaffekvarn och kunde därför på begäran mala kundernas köpta kaffebönor redan i butiken.

Håkan Genberg

¹ Se Månadens bild *Kaffebrännare och kaffebönor* i januari 2013.

Väggekaffekvarn med porslinsbehållare för kaffebönor och glasbehållare för det malda kaffet. Kaffekvarnen finns vid Stundars museum.

Väggekaffekvarn med kvarnhus av gjutjärn, glasbehållare upptill för kaffebönorna och undertill för det malda kaffet. Ovanlig kvarn med glasbehållare för kaffebönor. De flesta väggekvarnar har porslinsbehållare. **Sven-Erik Sundbäck** donerade kaffekvarnen till Brinkens museum 2016.

Stickmaskinen

Anna Hagbergs rundstickningsmaskin i lager vid Brinkens museum. Anna Hagberg (1886–1958), född Ahlskog, var gift med **Mikael Hagberg** (1858–1935) i hans andra gifte. Efter Mikael död 1935 flyttade Anna tillbaka till sin hemgård i Bränno i Yttermalax. Donation av Rut Envik.

YLLEKALSONGER FÖR MÄNNEN, ylleunderkjolar för kvinnor samt ylletröjor och ullstrumpor för både barn och vuxna är några av alla ylleplagg som kvinnorna i Malax maskinstickade redan i början av 1900-talet. Stickning av ylleplagg på stickmaskin blev också en viktig extra inkomstkälla för många.

Den största skillnaden mellan maskinstickat och handstickat är att man får ett jämnare resultat med stickmaskin och att stickningen går snabbare. Detta märks tydligast vid större ytor av slätstickning.

Anna Hagbergs stickmaskin på bilden är en s.k. **rundstickningsmaskin**. Enkla rundstickningsmaskiner började tillverkas i England redan i slutet av 1700-talet. *Hilda Malmgrens* raka stickmaskin är en s.k. **flatstickningsmaskin**.

Fördelen med Annas **rundstickningsmaskin** är att hon kunde sticka exempelvis runda strumpskaft. Ylleplagg som tröjor, ärmor och strumpskaft, som Hilda stickade på sin **flatstickningsmaskin**, var hon tvungen att sy ihop efter avslutad stickning.

Det har funnits ett stort antal varianter av rundstickningsmaskiner och flatstickningsmaskiner. Under årens lopp har maskintillverkarna utvecklat och förbättrat stickmaskinerna. Särskilt har maskinernas nålar och nålkonstruktion förbättrats. För att kunna sticka resårer i ylleplaggen kompletterades maskinerna med en särskild resårtilfsats.

Annas och Hildas manuella stickmaskiner har nu ersatts av datoriserade stickmaskiner med inbyggd elektronik eller av stickmaskiner avsedda att anslutas till en dator och särskilda mönsterdataprogram.

Håkan Genberg

Siri Hagback har gett uppgifter om Hilda Malmgren och Anna Hagberg och om de maskinstickade ylleplaggen på bilderna längst ner.

Hilda Malmgrens flatstickningsmaskin utställd i Ethels hus vid Brinkens museum. Hilda Malmgren (1893–1982), född Smeds, bodde hela sitt liv som ogift på Nämndesbacken i Havrasgränden i Övermalax. Hildas stickmaskin är donerad till Brinkens museum av Ulla Malmsten. Hilda var faster till Ullas man Birger Malmsten.

Fyra maskinstickade plagg: från vänster en underkjol, damunderbyxor, en undertröja som användes av kvinnor, män och barn samt en sjakett. Bilderna är från en utställning vid Brinkens museum år 2014.

Foton: Håkan Genberg (klädesplaggen ovan); Göran Strömfors (stickmaskinerna; även layout).

”... med vita, gula och röda blommor och spiror av blompapper.”

BRINKENS MUSEUM
Februari 2020 Månadsbild

Lappbruden (Lappbruide)

Fettisdagen (*fäittisdaaji*), dvs. tisdagen efter fastlagssöndagen, var förr i tiden den dag då **lappbruden** med sitt följe vandrade runt i byn och besökte alla gårdar. Traditionen att utse och klä en 10–12 års fattig flicka till **lappbrud** har varit vanlig i Malax och andra socknar i Österbotten ända till 1920-talet. Benämningen **fettisdagsbrud** har också använts. Även på **tjugonedagen** efter jul hände det att lappbrudarna var ute på sin vandring.

Det var vanligtvis en ung flicka från något av de fattigaste hemmen i byn som kläddes ut till **lappbrud**. Syftet med lappbrudens vandring var att hjälpa någon fattig flicka eller familj att samla in gåvor av olika slag till sig själv och sin familj.

Tidigt på fettisdagens morgon utsmyckades den till lappbrud utsedda flickans egen klänning med färgglada lappar och band samt med vita, gula och röda *spiiroor*, dvs. pappersblommor av blompapper (kräppapper). Några av blommorna knöts till en krans och sattes på flickans huvud. Andra flickor lånade ut sina pärlband och broscher till lappbruden.

Lappbrudarna i Korsnäs bar en särskild lappbrudskrona av skravelmässing, liknande den som kronbrudarna använde vid bröllop, samt över skuldror och bröst fästad duk av rött bomullstyg med pappersblommor på bröst,

Beata Lovisa Eriksdotter Wangell, född 10 juni 1864 i Malax. *Wangelas Baat* blev vald till lappbrud fast hon var gammal på grund av fattigdomen. Hon var gift med **Matts Isaksson Bergendahl** och hade sex barn. Han for tidigt till Amerika och kom aldrig hem igen. Beata var ”amerikaänka” hela sitt liv.

Huset i bakgrunden är Beatas hem, soldattorpet på Kackurabacken i Havrasgränden, som 1987 flyttades till Brinkens museum.
Foto: Selma Boström

axlar och rygg. Lappbruden blev grann som en kronbrud förr i tiden. Men någon brudgum hade inte lappbruden.

När flickan var färdigt utsmyckad som lappbrud började hon sin vandring i byn tillsammans med två jämnåriga eller något äldre pojkar som var utsedda till brudens *påsabjierar*. Deras uppgift var att ta emot gåvor som skänktes till lappbruden vid besöken i byns gårdar. Några *dyinvaar* tjänade som ”gåvopåsar” och drogs på en kälke när påsarna började fyllas.

Under dagen som lappbruden och hennes *påsabjierar* vandrade genom byn, växte skaran av pojkar och flickor som anslöt sig till lappbrudens följe. På Bergö omtalas att nästan alla följeslagare till lappbruden var försedda med bjällror och skällor, varför det blev ett ljudligt och bullersamt tåg som drog fram genom byn under fettisdagen.

Överallt i byn mottogs lappbruden välvilligt. Ett bröd, en fläsk- eller köttbit, något klädesplagg, mjöl eller gryn, eller en liten penninggåva överlämnades till hennes *påsabjierar*. När det led mot kväll, och lappbruden med sitt följe drog iväg hemåt, kunde kälken vara fullastad med matvaror och nyttosaker. Då blev det glada och goda tider i lappbrudens fattiga hem.

På fettisdagskvällen anordnade ungdomarna dans i någon stuga, och där

måste lappbruden vara med, så att alla som gett henne gåvor under dagens lopp skulle få tillfälle att dansa med henne. Barnen dansade ringdanser och de äldre ungdomarna dansade *trinddans* (polskor) när lappbruden vilade mellan danserna.

De pojkar som ville dansa med lappbruden måste för varje dans betala henne en slant, som kunde läggas till dagens övriga penninggåvor. *Påsabjierari*, som vandrat med lappbruden under dagen, fick däremot dansa tre danser med henne utan att betala.

När fettisdags- och lappbrudarna blev en allt ovanligare syn på fettisdagen på 1920-talet hördes gamla personer ibland sucka: *Int kåmber he vel naon fäittisdasbruid i oår helder.*

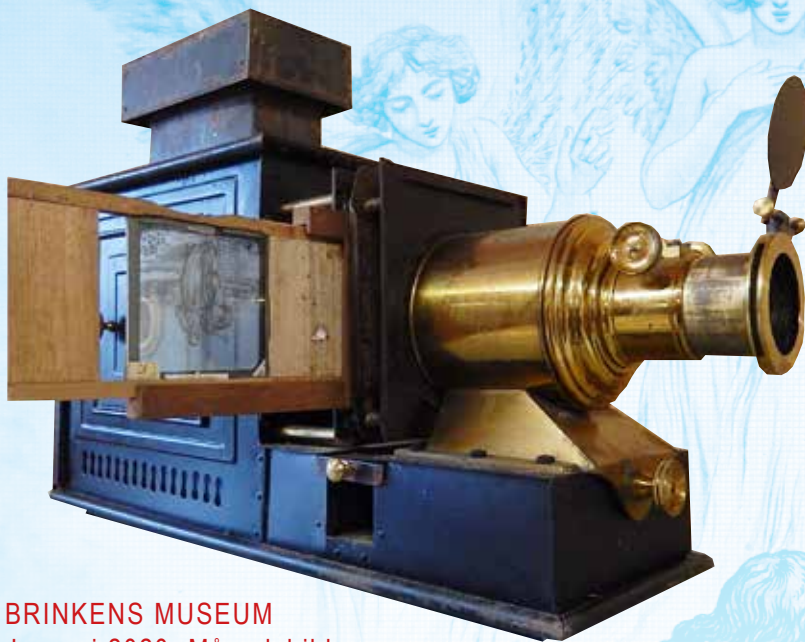
Håkan Genberg

Källor:

- Lindgård, Jan. *Glimtar ur en bygdemans liv*. Ett urval av Torsten Lindgårds texter. Malax museiförening. Vasa 2009.
- Heikel, Yngve. *Dräktskicket i Korsnäs*. Folkloristiska och etnografiska studier V, Helsingfors 1934.
- Sjöberg, H.R.A. *Livet bland Kvarkens söner och döttrar I-II*. Vasa 1925. Faksimile-upplaga, Replot 1984.
- *Den Österbottniska byn – en samling minnesbilder*. Helsingfors 1947.
- *Finlands svenska folkdiktning VI – Folkdans*. SLF, Helsingfors 1963.
- Siri Hagback har gett uppgifter.

Foton: Håkan Genberg har fotograferat / redigerat personbilden. Göran Strömfors har fotograferat blombuketten i soldattorpet vid Brinkens museum; även layout.

BRINKENS MUSEUM
Januari 2020 Månadsbild

Skiptikon

SKIOPTIKON är en projektionsapparat som användes för att visa **ljusbilder** (skioptikonbilder) på en vit duk eller på en vägg. Redan under 1600-talet kom man underfund med att om man lät en ljusstråle lysa genom en glasskiva med målade eller ritade bilder, insatta i en låda med en lins i lådans framkant, så kunde bilderna projiceras förstorade på vägg eller duk. Det sågs som ett rent trolleri så därför kallades också de första apparaterna för **laterna magica** (troll-lykta). Benämningen var vanlig ännu i slutet på 1800-talet och i början på 1900-talet.

Skiptikon var från början ett varumärke för ett visst fabrikat, men blev senare en benämning på alla laterna magica-fabrikat.

Visning av bilder med laterna magica eller skioptikon blev mycket populär vid förra sekelskiftet och blev också ett hjälpmedel vid undervisning.

”Föredraget illustreras af laterna magica-bilder” var en vanlig förekommande text i tidningsannonser om föreläsningars sammankomster redan i slutet av 1800-talet. Av ett tidningsreferat från en Runebergsfest 1898 i Yttermalax skola framgår exempelvis att visning av laterna magica-bilder var en av programpunkterna.

Bibliska, historiska eller geografiska bildserier kunde köpas separat eller tillsammans med skioptikonet. Skämtsamma bildserier eller illustrationer ur en bok var heller inte ovanliga.

Det skioptikon som finns i Brinkens museum bör vara tillverkat omkring år 1900. Skioptikonets bakre del, avsedd för ljuskällan och reflektorspegeln, är tillverkad av svartmålad plåt och har flera öppningsbara luckor för kontroll och ventilation av ljuskällan. Den främre cylinderformade och löstagbara delen av mässing innehåller lins skyddade av ett mässingslock.

Flera justerbara skruvar är avsedda för inställning av bildskärpan. Den rektangulärformade och löstagbara delen ovanpå skioptikonet är en ”skorsten” för avledning av värme från den heta ljuskällan. I den tvärställda slidanordningen av trä finns plats för två transparenta glasbilder (diapositiv). Liknande skioptikonkonstruktioner var vanliga redan i slutet av 1800-talet.

Ett vaxljus var den första ljuskällan i laterna magica för att senare ersättas med gaslampor och så småningom med elektriska glödlampor eller bågglampor.

Skiptikonet ersattes av **diaprojektorn** och **diabilder**.

Håkan Genberg

Detta skioptikon är donerat av **Fredrik Forsberg** till Brinkens museum 2019. Det har tidigare funnits i släkten Forsbergs ägo.

De två översta bilderna är illustrationer ur boken *Kristens resa (The Pilgrim's Progress from This World to That Which Is to Come)*, en roman av **John Bunyan**, utgiven första gången år 1678 och som getts ut i stora upplagor på många språk. Bilderna längst ner är ur fabeln om "Androcels och lejonet", samt ur sagan om Vargen, Rödluvan och jägaren.

Bilder: Håkan Genberg (alla skioptikonbilder) och Göran Strömfors (skioptikonapparaten; även layout).

